

Eser Tanıtımı-İnceleme

Sağlığa Karikatürlü Bakış: 1977-78 yıllarında Dr. Cumhur Ertekin tarafından hazırlanan Halk Sağlığı Broşürü ve Sağlık Temalı Karikatür Yarışmaları

A Cartoon Perspective on Health: Dr. Cumhur Ertekin's 1977-78 Public Health Brochure and Health-Themed Cartoon Competitions

Oğuz Dicle

Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Tıp Fakültesi Radyoloji Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye

Öz

Karikatür, olguların güncel ve eleştirel olarak ele alındığı bir sanat alanı. Bu özelliği toplumsal ve tarihsel süreçlerin izini sürerken bir belge olarak da kullanılabilirliğini sağlıyor. Bu yazı, 70'li yılların sonlarında, Tabip Odalarının sağlık sorunlarını topluma aktarırken, karikatürden bir iletişim aracı olarak nasıl yararlandığını, o dönemde çıkarılan bir Halk Sağlığı Broşürü ve sağlık temalı karikatür yarışmaları üzerinden ele almaktadır. Söz konusu broşürü hazırlayan Prof. Dr. Cumhur Ertekin'in karikatür anlayışı ve dönemin sağlık politikaları da yazının içeriğinde yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: sağlık sorunları, karikatür, tabip odaları

Abstract

Cartoons are an art form that tackles issues in a contemporary and critical way. This feature makes them useful as a document when tracing societal and historical processes. This article explores how, in the late 1970s, the Medical Chambers utilized cartoons as a communication tool to raise public awareness about health issues, focusing on a Public Health brochure and health-themed cartoon competitions from that period. It also delves into the cartoon perspective of Prof. Dr. Cumhur Ertekin, who created the brochure, as well as the health policies of the time.

Keywords: health issues, cartoon, medical chambers

Geliş Tarihi / Received: 22.01.2025 Kabul Tarihi / Accepted: 06.02.2025 Yayın Tarihi / Published: 24.02.2025

Sorumlu Yazar / Correspondence: Oğuz Dicle, Eposta: odicle59@gmail.com

Sorumlu Editör / Handling Editor: Nuray Özgülner

Atıf için / Suggested Citation: Dicle, O. (2025). Sağlığa Karikatürlü Bakış: 1977-78 yıllarında Dr. Cumhur Ertekin tarafından hazırlanan Halk Sağlığı Broşürü ve Sağlık Temalı Karikatür Yarışmaları. Sosyal Bilimler ve Sağlık Bülteni (SoSa), KİŞ(13), 18-29

Giriş

Ülkemizde halk sağlığı ile ilgili toplumu bilgilendirici broşürler büyük oranda Cumhuriyet ile birlikte kullanılmaya başlanılmıştır. “Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti” Cumhuriyet’in ilk yıllarında halka sağlık bilgisini basitleştirilmiş, açıklayıcı basım-yayım ve iletişim yöntemleriyle yaymaya çalışmıştır. Buna göre 1923-1948 yılları arasında halkın sağlık bilgisini iyileştirebilmek ve cehaletle mücadele edebilmek için 730.000 afiş, 5.150.000 broşür, 146.000 kitap ve dergi basıldığı bilinmektedir. Başta salgın hastalıklarla savaşmada toplumun yararına sunulan bu basılı materyaller ile ilgili bilgiler için Ümit Akagündüz’ün “Cumhuriyet’in ilk yıllarında sıhhat ve içtimai muavenet vekâletinin sağlık bilgisini halka ulaştırma çabası” başlıklı makalesinden yararlanılabilir (Akagündüz, 2023). Bu yayınların etkisi üzerinde bilimsel araştırmalar oldukça yetersiz olmakla birlikte bu alanda elde edilmiş başarılar bu çalışmalarının da katkısı olduğunu düşündürmektedir. Özellikle görsel içeriği olan broşürler ile geniş toplum kesimlerinin ilgisinin çekilmiş olduğunu varsayabiliriz. Karikatür kullanımının bunlar arasında ayrı bir yeri olduğu da bir gerçektir. Karikatürün yer bulduğu çok satan dergilerde ve gazetelerde çıkan sağlığa ilişkin eleştirel karikatürlerin bu alanda farkındalık yaratmış olduğu yanlış bir değerlendirme olmaz. Zira karikatürün toplumsal mesaj iletme gücü, uzun sözlere gerek kalmaksızın bir gerçeği çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermesi onun en etkili silahı olarak bilinmektedir.

Yetmişli yıllar Türkiye’si sosyoekonomik çalkantılarla dolu bir dönem olarak yaşandı. Sağ ve sol düşünce ekseninde kutuplaşan dönem, 1971’de ordunun verdiği bir muhtıra ile başladı. Görevden alınan sivil hükümetin yerine gelen yönetimler çatışma ortamını durduramadı. Sokaklarda ve üniversitelerde şiddet olayları tırmanarak devam etti. 1973 petrol krizi sonrası siyasi krize eklenen derin bir ekonomik bunalım yaşandı. Enflasyon yükseldi, işsizlik arttı ve ekonomik istikrarsızlık yaygın hale geldi. 1960’lardan beri devam eden planlı ekonomi politikaları sürdürülemez hale geldi. Öte yandan sıcak siyasetin yarattığı ortam, kadın hakları, işçi hakları gibi konularda farkındalık oluşturmaya başladı. Öğrenci hareketleri ve sendikalaşma önemli bir rol oynamaya başladı. 1974’te Kıbrıs’a yapılan askeri müdahale sonrası, Türkiye uluslararası ilişkilerde de sorunlar yaşamaya başladı. Dönem 12 Eylül 1980’de yapılan bir askeri darbe ile sonlanmış oldu. Söz konusu dönemde Devlet, sağlık hizmetlerinin sağlanmasında önemli bir aktördü. Sağlık Bakanlığı, sağlık hizmetlerinin planlanmasında ve uygulanmasında ana kurum olarak işlev görmektedir. Daha fazla sağlık ocağı ve hastane açıldı, özellikle kırsal alanlarda sağlık hizmetlerine erişim artırılmaya çalışıldı. Ancak ekonomik krizler ve enflasyon, sağlık sektöründe kaynak sıkıntısına yol açtı. Bu durum, sağlık hizmetlerinin kalitesini etkiledi.

70’li Yıllarda Sağlık

Yetmişli yılların sonlarına doğru, sağlık sisteminde köklü reformların gerektiği anlaşılmaya başlandı ve 1978 yılında yeni bir tam gün yasası çıkarıldı. Bu dönemde çocukluk hastalıklarıyla mücadele amacıyla aşı programları uygulanmaya başlandı. Sarıhumma, kızamık ve diğer hastalıklara karşı aşılama arttı. Bazı bölgelerde salgın hastalıklarla mücadeleye yönelik çalışmalar yapılmasına rağmen, yetersiz altyapı sık sık buna engel oldu. Sağlık hizmetlerinde kalifiye personel eksikliği önemli bir sorun olarak devam etti; doktor ve hemşire sayısı ihtiyacı karşılamaktan uzak kaldı. Sağlık kuruluşlarında oluşan kuyruklar dönemin en çok karşılaşılan ve tartışma konusu yapılan konularından biri oldu. Boşluğu doldurmak

için 1970'lerden itibaren özel hastanelerin sayısı artmaya başladı; bu durum sağlık hizmetlerinde yeni bir eşitsizliğe yol açtı.

Dönemin siyasallaşan ve sivil toplum örgütlerinin etkin olduğu atmosferinde Tabip Odaları da toplumu sağlık alanında bilinçlendirme çabasının parçası olmuştu. Tabip odaları, hekimlerin çalışma koşullarını iyileştirmek, sağlık hizmetleri üzerindeki baskıları azaltmak ve hekimlerin mesleki haklarını savunmak adına çeşitli girişimlerde bulundu. Hekimlerin ücretlerinin artırılması ve ekonomik kriz dönemlerinde yaşam standartlarının korunması için mücadele etti. Hekimlere yönelik seminerler, konferanslar ve eğitim programları düzenleyerek tıbbi bilgi ve becerilerin geliştirilmesini sağladı. Tıp alanında araştırmalar ve gelişmeler hakkında bilgilendirme için dergi ve bülten yayınladı. Tabip Odaları, sağlık konusunda toplumsal farkındalığı artırmak amacıyla çeşitli kampanyalar düzenledi. Salgın hastalıklar ve beslenme gibi konularda sağlık eğitimi verdi. Aşılamanın teşvik edilmesi ve koruyucu sağlık hizmetlerinin öneminin vurgulanmasına yönelik çalışmalar yürüttü. Sağlık politikaları ile ilgili eleştirilerde bulunarak, kamuoyunu bilinçlendirmek için ve sağlık sistemindeki sorunların giderilmesi adına hükümete önerilerde bulundu. Toplumdaki sosyal adalet ve eşitlik konularında da sessiz kalmayarak, sağlık alanındaki eşitsizlikleri gündeme taşıdı.

Cumhur Ertekin ve Halk Sağlığı Broşürü

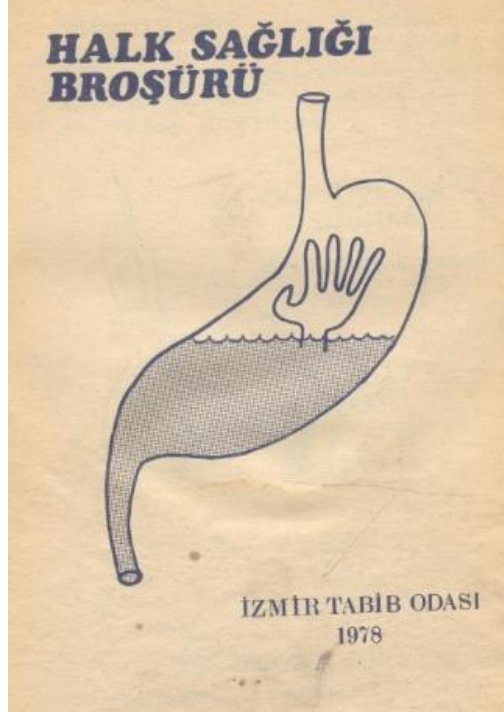
Bu çabaların yoğunlaştığı merkezlerden biri de İzmir Tabip Odasıydı. Odanın çeşitli etkinlikleri arasında dikkat çeken ve karikatürün odak noktası olduğu yarışmalar ve bilgilendirme broşürleri bulunuyordu. Bu çalışmalarda liderliği Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi öğretim üyesi ve usta bir karikatürcü Cumhuriyet Ertekin üstlenmişti. 1980 yılı Mart ayında kendisiyle yapmış olduğum bir röportajda konu ile ilgili sorduğum bir soru ve aldığım yanıtlar yapılan etkinlikleri özetlemektedir:

“OD: Sizin tabip odaları bünyesinde hazırladığınız yarışmalarda ve halk sağlığını konu edinen broşüründe sağlık sorunlarını karikatürle yansıtmaya çabalarınız var. Bu çabalarınızın işlevi ne oldu?”

CE: Ülkemizin pek çok sorunu var. Sağlık sorunları da bunlardan biri, ekonomi ile ilgili düzenden kaynaklanan sorunlar bunlar. Sağlık sorunları özellikle insan yaşamı ile dolaysız ilişkide olduğu için yıllar boyu hekim, hasta, hastane, ilaç ve benzeri konular üzerine albümler dolusu karikatür çizilmiştir. Karikatürcünün, insanın en birincil hakkı olan yaşama hakkı üzerindeki olumsuzlukları yakalaması ve bunu çizmesi en önde gelen görevlerinden birisidir. Çünkü karikatürcümüz, kendi insanımız, kendi ezilen halkımız için insanımızı çağdaş yapmak için fırçasını kullanmıştır, kullanmaktadır. Öte yandan hekimliğin temel amacı da insana sağlıklı ve mutlu bir yaşam sağlamaya yöneliktir. Bunu birçok hekim öz olarak duymuş ve uygulamaya çalışmıştır. Ancak ülkemizdeki çarpık liberal hekimlik uygulaması koruyucu hekimlik önlemlerini almada ve sağlık sorunlarının, ülkenin üçüncü dördüncü sıradaki sorunları haline itilmesi gibi olgular, yoksul halk yığınlarının çağdaş tıp uygulamalarından yoksun kalması sonucuna götürmüştür. Sağlık hizmetlerinin devletleştirilmesi ve egemen sınıfların hekimleri sürekli muayenehaneciliğe itmesi sonucunda sağlık alınan satılan bir meta olmuştur. Bu, hekim ile halkı karşı karşıya getirmiştir. Bu yabancılaşma elbette karikatürün ele alması gereken bir konuydu. Türk Tabipler Birliği ilerici yurtsever ilkeleriyle konunun iyi işlenmesi için düşünen beyinleri yardıma

çağırmıştır. İşte sözünü ettiğiniz yarışmalar ve benim hazırladığım halk sağlığı broşürü sağlık sorunlarının gündeme getirilmesi ve çözümlenmesinde atılan ilk adımlar olmuşlardır. Karikatürist Rius'dan esinlenerek hazırladığım ve 25.000 adet basılan broşür halkın geniş ilgisini kazanmıştır.”

Söyleşide adı geçen broşür 14 sayfadan oluşmaktaydı. İzmir Tabip Odası tarafından 1978 yılında basılan Halk Sağlığı Broşürünün kapağında midede, boğulduğu anlaşılan birinin havada kalmış, yardım isteğine yanıt bulamamış bir eli çizilmişti. Bir metafor olarak açlığı da temsil eden mide elbette sağlığı sembolize ediyordu ve boğulmakta olan bir sisteme gönderme yapılmıştı.

Broşürün birinci sayfasında yapılan çizim ve notlar devletin sağlıktaki sorumluluğunu hatırlatmayı hedeflemişti. Karikatürde Kanuni Sultan Süleyman ile dönemin siyasi lideri Başbakan Süleyman Demirel arasında bir ilişki kurulmuştu ve Demirel, Kanuni'nin “Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi” sözündeki devlet kelimesini silerken çizilmişti. Hükümet ortağı Alpaslan Türkeş ise belinde tabancası ile bir merdivene tırmanmış Demirel'e boya kutusunu uzatmaktaydı. İkinci sayfada ise Anayasamızın 49. maddesine atıfta bulunulmuştu. Bu madde “Devletin herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesi ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir.” diyordu. Bir politikacının merdivenle ulaşarak söz konusu maddeyi yazarken çizildiği karikatürde halk yığınlarının aşağıda perişan halde olduğu ve maddenin yazılı olduğu tabelanın kırık direğini güçlkle dik tutmaya çalıştıkları görülüyordu. Böylelikle broşürde öncelikle sağlığın bir kamu hizmeti olduğu vurgusu yapılmaktaydı.

Ardından gelen çizimde Dünya Sağlık Örgütü de eleştiri bombardımanından payını alıyordu. Dünya Sağlık Örgütü'nü sembolize eden papyon kravatlı iki kişinin diyalogunda kişilerden biri "Sağlıklı yaşam ve sağlık hizmetlerinden yararlanmak doğuştan kazanılmış bir haktır." derken diğeri eğilmiş yere bakıyor ve diğeri "iyi ama dostum bu ülkede doğmuş insan göremiyorum ki kazanılmış hak olsun" diye yanıtlıyordu. Zeminde toprağın altındaki evlerinde yaşayan kitleler çizilmişti ve örgütün gerçekleri görme körlüğüne gönderme yapılmaktaydı.

Dördüncü sayfada toplumun sınıfsal katmanları kat metaforu ile ele alınırken beşinci sayfada eleştiri oklarında sırayı çok bilmiş aydın tipi almaktaydı. Koltuk altında kitabı ve keçi sakalı ile çizilen aydın tiplmesi, sağlıklı olmanın temel koşulları, sağlıklı ve dengeli beslenme, sağlıklı konut, iş ve can güvenliğidir derken sade vatandaş ise “bu doğru ama bir de çevrene bakıver” derken çizilmişti. Sade vatandaşın işaret ettiği alanda, bir tarafını politikacının, diğer tarafını bir iş adamının tuttuğu, tel çekilmiş direkler arasında cambaz yürüyüşü yapan bir aile çizilmişti. Aile babası bir denge çubuğu tutuyor, çubuğun uçlarında maaş ve asgari ücret torbaları bulunuyordu. Telde çeşitli gıdalar ve fiyatları asılıydı. Sayfanın en altında “Beslenmeyi dengelemeye çalışan dar gelirli bir ailenin yürütüldüğünün resmidir.” yazılmıştı.

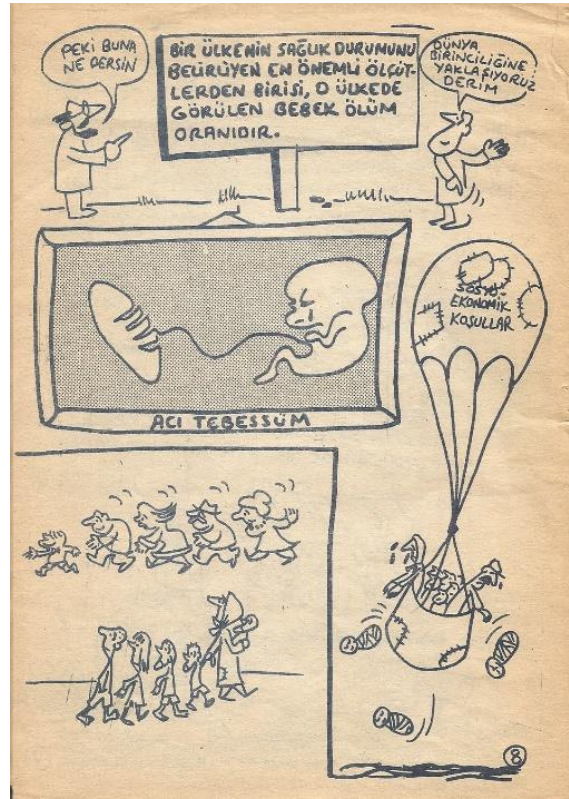

Aydın ile sade vatandaş diyalogu sonraki sayfalarda da sürdürülmüştü. Beslenmenin ekonomik kaynakları işlendikten sona sıra iş ve gelecek güvenliğine geliyordu. İş güvenliği konusu iş yerinden tekmeyle atılan bir çalışanın uçarak dışarıda bekleyen sedyeye düşmesi ironisi, gelecek güvenliği taşıta gerek kalmadan taşınan cenaze esprileri ile dile getirilmekteydi. Sınıfsal farklılıklarla gömülseler de mezarlıklarda yeterince yer olduğu söylemi ile de konut sorununun hallolmuş olduğu anlatılmaktaydı.

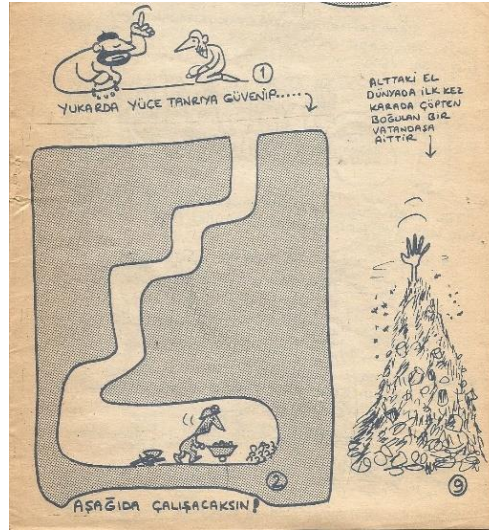

Sekizinci sayfada sağlık parametreleri işlenmekteydi. Bu konuda bebek ölüm hızında dünya birinciliğine yaklaşıldığını belirten sade vatandaş üç karikatüre işaret etmekteydi.

Karikatürlerden ilkinde bir çerçeve içerisinde ekmeye göbek bağı ile bağlı, ağlayan bir bebek yer alıyordu. Tablonun adı Acı Tebessüm olarak konulmuştu. İkinci karikatürde sosyoekonomik koşulları karşılayabilmek için bir balondan çocuklarını atmak zorunda kalan bir aile yer alıyordu. Üçüncü karikatür ise bir sırada tek bir çocuğun peşinden koşan mutlu aile fertleri, diğer sırada onları izleyen birçok çocuğun bir annenin peşinden gittiği mutsuz bir aile ile ilgiliydi.

Broşürde işlenen konulardan biri de çevre sağlığı ve hava kirliliği oldu. Cumhuriyet Ertekin bu sorunu da çok etkili bir şekilde işlemişti. Bu sayfada yer alan karikatürlerden birinde iki aşamalı bir çizim yapmıştı. Karikatürde bir din adamı, karşısında diz çökmüş vatandaşa “yukarıda yüce tanrıya güvenip, aşağıda çalışacaksın” diyordu. Aşağısı derin bir madendi. Bir başka karikatürde ise bir çöp yığnında boğulmuş bir vatandaş çizilmişti. Vatandaşın tek eli çöp yığnının tepesinden bir imdat çağrısı yapmaktaydı.

Devam eden sayfalarda sağlık hizmetlerine ilişkin sorunlar el alınmıştı. Poliklinik kuyrukları, hasta başına düşen doktor sayılarındaki yetersizlikler, sağlığa erişim sorunları, ilaç teminindeki güçlükler basit ama vurucu karikatürlerle dile getirilmişti. Kamuda yetersiz hekim sayısı nedeniyle, tek bir hekimin, hep birden ağzınızı açın komutuyla muayene edilen bir sürü hasta, özel sektörde ise tek bir hastayı aynı anda muayene eden dört doktoru birden gösteren karikatürler gerçeği tüm çıplaklığı ile ortaya koymaktaydı. İlaç yetersizliği de karikatürlerin hedefinde idi. Zira muayene olmayı başarabilmiş hastalar için bir o kadar zahmet de piyasada yazılan ilacı bulabilmek için verilmekteydi. Bu sorun da karikatürlerden birinde işlenmişti.

Ertekin Hoca'nın bu albümde yer alan ve en kalıcı izi bırakan karikatürlerinden biri yine ilaç sorunuyla ilgili oldu. "Hapı yutma" esprisi üzerinden ticari bir metaya dönüşmüş ilaç tüketimi bir zincir ile anlatılıyordu. Zincirin en üstünde dış kapitali temsilen biri bulunmaktaydı. Elinde ilaçla dolu bir kavanozu aşağıdaki yerli ilaç endüstrisinin ağzına dökmekteydi. Sıradaki yerli endüstri, depo ve eczaneyi temsilen çizilmiş kişiler de elindeki, giderek küçülen ilaç kavanozlarını bir diğerine döküyordu. Son sırada ise tuş olmuş yatan bir vatandaşın ağzına tek bir hap düşmekte idi.

Halk Sağlığı Broşüründe hekim-hasta şiddetinin nedenlerine de inilmişti. Günümüzle kıyaslandığında o yıllarda çok daha az yaşanmasına karşın bu şiddet sarmalının sosyoekonomik nedenlerle bozulan sağlık sisteminde siyasal iktidarın hekimle vatandaş karşı karşıya getirip aradan çekilmesi sonucu doğduğu tespiti yapılıyordu. Bunu da boks maçı metaforu ile anlatmıştı.

Broşürde ideal sağlık sisteminin, sosyalize bir tıp anlayışı ile ücretsiz ve tam gün olması gerektiğinin altı çizilir. Ancak mevcut sistemin buna izin vermemesi ve hekimlerin motivasyonlarının kırıldığı bir süreç yaşanmaktadır ve kimi hekimler çözümü muayenehane açmakta, kimileri ise yurt dışına giderek bulmayı ummaktadır. Sona doğru aydın tiplmesi sade vatandaşa "peki o zaman ne yapalım?" diye sorar. Vatandaşın yanıtı açıktır: "Ne mi yapalım? Anayasanın 49. maddesinin uygulanması için çalışalım" ve "bütçede sağlık harcamaları için ayrılan çok küçük payın arttırılmasını..."

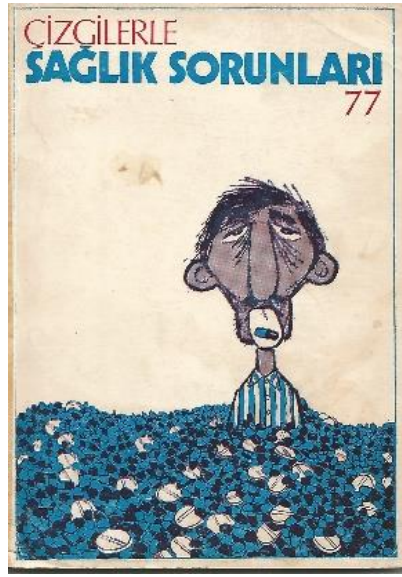
Sağlık harcamalarının gayri safi milli hasılaya oranı 1978 yılında %0,5'in altında idi (Polat, 2024; Yurdadoğ, 2007). 2000 yılına gelindiğinde bu oran 2,7'ye, 2010 yılında 4,5'a yükselmekle birlikte dünya genelinden oldukça geridedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün 2011 yılı için yayınladığı satın alma gücüne göre kamu sağlık harcamaları ile karşılaştırıldığında, Türkiye en düşük kamu sağlık harcaması yapan ülkeler arasında bulunmaktadır (Arslanhan Memiş, 2012).

Halk Sağlığı Broşürü, sağlığın kişi ile hekim arasında çözülebilecek bir sorun olmadığını, sosyal, ekonomik ve siyasi sorunlarla birlikte doğru bir çözüme ulaşılabileceğini belirterek sonlanır. Ancak bu görüşe belirten metnin altında aydın tiplmesi ile sade vatandaş birlikte, ele ele vermiş ve bir pankart taşıırken çizilmiştir. Pankartta "Bu SON olmayacak" yazısı yer almaktadır.

Tabip Odaları ve Karikatür Yarışmaları

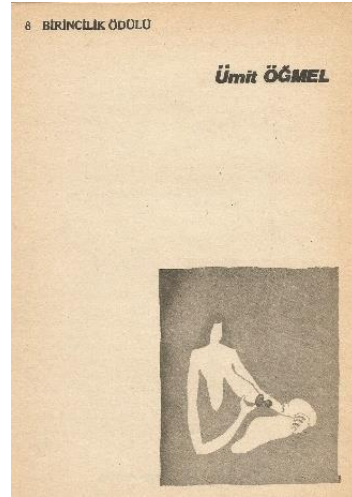
İzmir Tabip Odası'nın sağlık alanındaki sorunlara dikkat çekmek amaçlı önemli bir etkinliği de 1977 yılında düzenlediği karikatür yarışması oldu. Karikatürcüler Derneği ile iş birliği yapılarak düzenlenen yarışmada, karikatürist Haslet Soyöz'ün yanı sıra Dr. Cumhur Ertekin ve Dr. Rifat Mutlu jüri üyesi oldular. Yarış karikatürleri bir kitapta toplandı ve Dr. Cumhur Ertekin kitaba bir önsöz yazdı. Önsözde hekimlik ve karikatür arasında bir benzerlik olduğu ve her ikisinin de kaynağının insan sevgisi olduğu belirtilmiştir. Karikatürün, toplumdaki çarpıklıkları ve eşitsizlikleri, güler yüzlü bir anlatım içinde geniş bir kitleye sunma ve toplumsal kargaşaya en hümanistik yoldan çözüm getirme çabası ve sorumluluğunda olduğu ifade edilmiştir.

Tuncay Urcan'ın birincilik aldığı karikatürde tek bir hapı aşağıdaki kalabalık hasta grubuna atmakta olan büyük bir el yer alıyordu.

1978 yılında benzer bir yarışma Türk Tabipler Birliği tarafından Halk Sağlığı başlığı ile yapıldı. Bu yarışmada Ümit Ögmel'e ait bir çalışma birinci seçildi. Bu karikatürde, hazır mamalarla geri planda bırakılan anne sütü sorununa bir gönderme yapılıyor ve bir anne, memesine biberon emziği takılmış halde bebeğini emziriyordu.

Sonuç

Yazımızda halk sağlığında bir toplumsal iletişim aracı olarak karikatürün kullanıldığı ve 1970'li yılların sonlarında Tabip Odalarının desteği ile yayınlanmış bir broşür ile gerçekleştirilmiş karikatür yarışmaları gözden geçirilmiştir. Konu tarihsel bağlamında irdelenmiş ve konuyla ilgili yapılacak ileri çalışmalara esin kaynağı oluşturması amaçlanmıştır. Karikatür kullanımına dayalı broşür, tanıtım vb. sağlık dokümanlarının etkinliğinin araştırılması yeni çalışmalar gerektirmektedir.

Kaynaklar

- Akagündüz, Ü. (2023). Cumhuriyet'in ilk yıllarında sihat ve içtimai muavenet vekâletinin sağlık bilgisini halka ulaştırma çabası. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 73, 1–24.
- Polat, C. (2024, Mart–Nisan). Cumhuriyet döneminde sağlık hizmetlerinin finansmanı. Toplum ve Hekim Dergisi, 39(2).
- Yurdadoğ, V. (2007). Türkiye'de sağlık harcamalarının finansmanı ve analizi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(1), 591–610.
- Arslanhan Memiş, S. (2012). Son dönemdeki sağlık harcamalarının analizi: Değerlendirme notu. Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı.